

Epigrafické pamiatky v Panónii v kontexte neskorrej Rímskej ríše

MAREK BABIC

Epigraphic Monuments in Pannonia within the Context of the Late Roman Empire

ABSTRACT: This paper is concerned with general trends in producing epigraphic material within the Roman Pannonia province during the period of Late Antiquity. At the beginning, the relationship between later Roman epigraphy and Christian archaeology is defined. The number of Latin and Greek inscriptions in the entire Roman Empire is briefly described and, at the same time, the rapid decline of the epigraphic habit in the second half of the third century is explained. The quantitative information on epigraphic material in the whole Roman Empire is balanced according to Roman Pannonia. Specific attention in this paper is devoted to the typology of later Pannonian inscriptions. Four categories of epigraphic sources - funeral, votive, official, and Christian, are defined and described.

Keywords: Pannonia, epigraphy, late antiquity, funerary inscriptions, milestones, Christian inscriptions

Antické nápisy sú špecifickým historickým prameňom, ktorý poskytuje množstvo nových a charakteristických informácií pre historikov. Ponúkajú širokú škálu poznatkov, ktoré nemožno nájsť v klasických literárnych spisoch a preto sa nemožno čudovať, že dnes patrí epigrafika k najviac progresívnym odborom v rámci vedy o antike. Nové archeologické výskumy prinášajú každoročne nové antické texty vytesané na trvanlivých materiáloch rôznej kvality.

Epigrafické pamiatky z obdobia neskorrej antiky majú svoj vlastný charakter, ktorý ich odlišuje od predchádzajúcich období. Neskororímska latinská epigrafika sa dlhšiu dobu tesne spájala s kresťanskou archeológiou ako jej integrálna súčasť. Svedčia o tom aj prvé epigrafické zbierky nápisov z obdobia po cisárovi Konštantínovi, ktoré sa špecializovali na kresťanský obsah (*Inscriptiones christianae urbis Romae*, 1857 - 1992). A hoci sa na konci 19. storočia konštitovala monumentálna Mommsenova zbierka nápisov (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), ktorá postupne zahrňovala všetky známe nápisy, priebežne vznikali ďalšie zbierky kresťanských nápisov.¹ Bolo to spôsobené aj angažovaním pápežskej kancelárie vo vykopávkach a zhromažďovaní nápisov - v roku 1852 vznikla z podnetu pápeža Pia IX *Commis-*

¹ BODEL, John. *Epigraphic evidence : Ancient History from Inscriptions*. London : Routledge, 2001, s. 159-165.

sione di Archeologia Sacra, krorá sa zaoberala výskumom antických kresťanských pamiatok v Ríme.² Len postupne sa oddeľovala neskororímska latinská epigrafika od kresťanskej archeológie, takže dnes už zriedka obstoí skúmanie kresťanskej epigrafiky bez zaradenia do širšieho historického kontextu. Skúmanie neskorej antiky je stále blízko spojené s interpretáciou kresťanských pamiatok, avšak religiózny aspekt sa už neakcentuje tak, ako v 19. a 20. storočí.

Kvantitatívne údaje o nápisovom materiáli sú do veľkej miery výpovedné, ak sa relativizujú vo vzťahu k rôznym obdobiam grécko-rímskej antiky. Existujú hrubé odhady, že latinských a gréckych nápisov z celého antického obdobia (ak rátame do roku 700) je spolu okolo 600 tisíc.³ Z toho latinské tvoria takmer polovicu, okolo 250 tisíc. Tento korpus je veľmi heterogénny, z časového aj geografického hľadiska. Chronologická krivka vykazuje takmer plynulý vzostup od prvého do začiatku tretieho storočia, potom rapidne klesá a na prelome tretieho a štvrtého storočia máme zaznamenaný úplný prepád počtu latinských nápisov. Od štvrtého storočia opäť stúpa počet nápisov, hoci početnosť z prvých troch storočí po Kristovi sa už nikdy nedosiahla. Dnes prevláda názor, že bohatosť nápisového materiálu v prvých storočiach po Kristovi súvisí hlavne s intenzívnou romanizáciou provincií a silnou potrebou identifikovať sa so svetovládnym Rímom.⁴ Druhým dôležitým momentom pre čulé vyhotovovanie nápisov bola túžba zdôrazniť spoločenský status jednotlivcov v rámci romanizovanej provinčnej spoločnosti.⁵ V neskorej antike ostal už len ten druhý moment. Jedine tak si možno vysvetliť skutočnosť, že od 4. až po 5. storočie začína veľmi prevládať korpus náhrobných nápisov.⁶ Ostatné nápisy, ako napr. *elogia*, staviteľské nápisy, cisárske reskripty, čestné nápisy síce nezmizli, ale ich početnosť v neskorej antike rapidne klesla.

Korpus nápisov v Panónii je napohľad veľký, v počte viac ako 6000, čo tvorí iba 1% všetkých doteraz známych antických nápisov. Zaujímavý je pomer latinských a gréckych nápisov, ktorý je približne sto k jednej, teda len 50 nápisov je v gréckom jazyku. Pri pohľade na tieto fakty je veľmi pravdepodobné, že v rímskej Panónii žijúci Gréci a grécky hovoriace etniká preferovali na nápisoch latinčinu.⁷

Nepomer sa objavuje aj v chronologickom rozložení počtu nápisov. V priebehu rímskeho obdobia sa najviac nápisov zachovalo od severovského obdobia až do prvej polovice 3. storočia. Ruptúra v počte nápisov je obrovská – po barbarských

² FERRUA, Antonio. La pubblicazione delle iscrizioni cristiane antiche di Roma. In *Archivum Historiae Pontificae*, 1984, 22, s. 357-367.

³ BODEL, Epigraphic evidence : Ancient History from Inscriptions, s. 4.

⁴ WOOLF, Greg. Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Roman Empire. In *Journal of Roman Studies*, 1996, 54, s. 22-39.

⁵ KULIKOWSKI, Michael. *Late Roman Spain and Its Cities*. Baltimore; London : John Hopkins University Press, 2004, s. 36-37.

⁶ SALLER, Richard - SHAW, Brent. Tombstones and Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers, and Slaves. In *Journal of Roman Studies*, 1984, 74, s. 124-156.

⁷ Kvantitatívnu aj kvalitatívnu analýzu neskorootických nápisov v Panónii s odkazmi na konkrétne nápisy publikoval v roku 2004 P. Kovács: KOVÁCS, Péter. The Late Roman Epigraphy in Pannonia (260 - 582). In NÉMETH, György - PISO, Ioan (eds.) *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Daciae Pannonicaeque*. Debrecen : Vider-Plusz, 2004, s. 185. Na nasledujúcich riadkoch sa opieram o výsledky tejto štúdie.

nájazdoch koncom päťdesiatych rokov tretieho storočia pochádza len okolo 300 rímskych nápisov, čo je približne 4% z panónskeho epigrafického korpusu.⁸

So zmenami v kontexte s neprehľadnou bezpečnostnou situáciou v podunajských provinciách súviselo aj nové rozmiestnenie nápisov. Obyvateľstvo sa premiestňovalo z nájazdmi ohrozovaných civilných osád v blízkosti vojenských táborov do opevnených sídlisk (*castra*), kde nebola tradícia výroby nápisov. V oblasti stredného Podunajska však situácia nebola taká zlá ako inde na Dunaji, o čom svedčia dôkazy o činnosti dielní výrobcov náhrobných kameňov a oltárov, napríklad v Brigetiu, Aquincu, Siscii a najmä v Sirmiu, ktoré sa na istý čas stalo sídelným mestom cisárov. Až okolo deväťdesiat nápisov z celkového počtu okolo dvesto pochádza z obdobia neskorej Rímskej ríše, čo sa úplne vymyká priemernému chronologickému pomeru v ostatných provinčných mestách. Celkovo bola v južnejších provinciách Panónie oveľa lepšia situácia kvôli dlhšej prítomnosti rímskeho vojska. Kým provincia Valeria bola rímskym vojskom opustená už okolo roku 433, Savia sa tešila rímskej prítomnosti prinajmenšom do konca piateho storočia.⁹ Priamoúmerný je aj počet nachádzaných rímskych nápisov v neskorej antike. Ďalšou kľúčovou zmenou v nápisovej tradícii neskorej rímskej Panónie je nástup kresťanstva po Constantinovom obrátení. Kresťanské nápisy tvoria významnú časť neskoropanónskeho nápisového materiálu.

Typologicky možno nápisy z rímskeho obdobia v Panónii rozdeliť na štyri typy – náhrobné, votívne, oficiálne a kresťanské.

Náhrobné nápisy sú zo všetkých najpočetnejšie v priereze času aj priestoru celých rímskych dejín. Tvorili bežnú súčasť religiozity obyvateľstva takmer všetkých náboženstiev. Náhrobné kamene mali rôznu podobu i materiál, ale v Panónii prevládal náhrobný kameň s trojhranným tympanónom na vrchu. Na kameni zvykli byť reliéfy s výjavmi zo života nebohých a nápis s niektorými štandardnými prvkami a skratkami. V neskorej antike bývali reliéfy aj nápisy horšej kvality, od polovice 4. storočia väčšinou len vápencové stély bez dekorácie a nápisov. Jeden z posledných známych náhrobných nápisov z Panónie svedčí o barbarizácii rímskeho vojska, pochádza z Aquinca.¹⁰ Sarkofágy ako súčasť pohrebných rituálov boli tiež pomerne početnými médiami pre nápisy. Od konca druhého storočia boli obľúbené v Brigetiu a Aquincu, zriedkavejšie na juhu, v Sirmiu či Siscii. Bývali z vápenca, menej z mramoru, v Panónii však len zriedka s nápisom.¹¹ Po nástupe kresťanských časov nebol vážny dôvod na výzdobu sarkofágov, keďže sa umiestňovali do zeme. Týkalo sa to aj nápisov, ktoré bývali niekedy jedno alebo dvojslovné. V piatom storoch sa v Panónii sarkofágy používali opakovane, pričom nápisy sa zväčša nemenili.

Na oltároch početných rímskych a miestnych bohov sa objavovali votívne nápisy, v Panónii zväčša dedikované trom božstvám, ktorými boli *Iuppiter*, *Sol invictus* a *genius*. Zhotoviteľmi týchto oltárov boli vplyvné osobnosti verejného života ako

⁸ KOVÁCS, The Late Roman Epigraphy in Pannonia (260 – 582), s. 185.

⁹ ANDRIĆ, Stanko. Southern Pannonia during the Age of the Great Migrations. In *Scrinia Slavonica*, 2002, vol. 2, č. 1, s. 117-167.

¹⁰ Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL). CIL III 3576 – *Francus ego civis Romanus miles in armis / egregia virtute tuli bello mea dextera semper*.

¹¹ Napr. Aquincum, CIL III 3529.

legati,¹² *praesides*,¹³ *praefecti legionis*,¹⁴ či *duces*.¹⁵ Medzi najviac pozoruhodné oltáre z neskorooránskej Panónie bezpochyby patrí ten, ktorý bol vztýčený a zasvätený Mithrovi pri príležitosti stretnutia cisárov v Carnunte v roku 308.¹⁶

Oficiálne nápisy boli menej početné, ale o to významnejšie a lepšie spracované. Dávali ich vyhotoviť buď cisári, alebo provinční správcovia a vysokí vojenski hodnostári. Mali podobu staviteľských a votívnych nápisov, alebo nápisov na vápencových mílnikoch. Jedinou výnimkou je nápis na bronzovej tabuli z roku 311 nájdený v Brigetiu, na ktorej je vyrytý dekrét cisárov Constantina I. a Licinia o privilégiách vojakov a veteránov.¹⁷ Zaujímavou skutočnosťou je absencia podstavcov sôch cisárov v neskorooránskej Panónii. Jedinou výnimkou je mramorová tabuľka z Gjurjevaca s nápisom Constantina II.¹⁸ a podstavec vztýčený pre toho istého cisára, nájdený blízko Mursy.¹⁹

Staviteľské nápisy v neskororámskej Panónii dávali vyhotoviť cisári a väčšina z nich súvisela s obrannými, resp. vojenskými stavbami. Ani jeden z nich sa nezachoval nepoškodený. V blízkosti nášho územia sa tiahla obranná línia na strednom Dunaji, takže neprekvapuje, ak viaceré staviteľské nápisy v neskorooránskej Panónii sa našli neďaleko územia Slovenska.²⁰ Staviteľské nápisy na civilných budovách sú zriedkavé a našli sa v južnejších provinciách Panónie, na území dnešného Chorvátska.²¹ Zachovali sa tiež staviteľské nápisy na oltároch – najznámejší pochádza z Aquinca, ktorý dali zhotoviť cisári Diocletianus a Maximianus v roku 290.²²

Vápencové mílniky a nápisy na nich dokazujú stály význam dôležitých ciest aj v neskororámskom období. Kým v južnej Panónii sa mílniky objavujú až do valentiniánskeho obdobia,²³ v severnej časti je posledným známym mílnikom Liciniov z Aquinca, z rokov medzi 317 – 323.²⁴ Podľa nápisov na mílnikoch vieme, že ich pre vojenské účely vztýčovali vojenski velitelia, ale niekedy mohli slúžiť aj ako médium informácií o nástupe nových cisárov.

Najväčšiu množinu neskorooránských nápisov v Panónii tvoria kresťanské nápisy. Je ich 156, čo znamená pomer 54,6% z celého korpusu neskororámskeho nápisového materiálu v Panónii.²⁵ Ako píše P. Kovács, je pozoruhodné, že prví kresťania v Panónii sú gréckeho pôvodu, čo sa dá dedukovať podľa mien, ale nápisy boli

¹² CIL III 3418.

¹³ CIL III 4564, Antike Inschriften aus Jugoslawien I. Noricum und Pannonia Superior. Zagreb 1938 (AIJ). AIJ 313, 316.7.

¹⁴ Die römischen Inschriften Ungarns 1-6. Budapest, 1972 (RIU): RIU 871.

¹⁵ RIU 699.

¹⁶ CIL III 4413.

¹⁷ FIR I, 255 – 458, No-93.

¹⁸ CIL III 13392 = AIJ 582.

¹⁹ AE 1973, 443 = ILJ 1070. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana 1963.

²⁰ Carnuntum: 14358, rok 375; Ostrihom: RIU 770, roky 364 – 367; RIU 771, rok 371; Visegrád: RIU 804, rok 372.

²¹ Napr. Siscia: CIL III 10851 = AIJ 564, 4. st.; Aquae Iasae: CIL III 4121, roky 321 – 324/326.

²² Mikebuda: CIL III 10605.

²³ RIU 11314, 15200.

²⁴ CIL III 3709.

²⁵ KOVÁCS, The Late Roman Epigraphy in Pannonia (260 – 582), s. 191.

v latinčine. Jediné výnimky pochádzajú zo Sirmia, napr. prípad istého Basiliana.²⁶ Takmer všetky kresťanské nápisy sú náhrobné a väčšina z nich sú na mramore.

Ich identifikácia ku kresťanstvu býva na základe viacerých znakov alebo indícií. Jednoznačne sa kresťanské nápisy určujú podľa prítomnosti kresťanskej symboliky, ktorými sú Christogram,²⁷ staurogram,²⁸ kríž,²⁹ alebo holubica a palmové ratolesti. Väčšina kresťanských nápisov v Panónii je veľmi poškodená, fragmentárna, a medzi kresťanské ich zaraďuje len miesto ich nálezu.³⁰ V mnohých prípadoch vieme o kresťanskom autorovi na náhrobnom kameni len podľa štandardných kresťanských formuliek, ako napr. *memoriam facere*,³¹ *in pace*³² alebo *requiescit*.³³ Pokiaľ ide o zmienky známych kresťanských osobností, je ich veľmi málo, či už ide o mená svätých, alebo biskupov a kňazov.³⁴ Kresťanské staviteľské nápisy na mozaikách sa v Panónii dosiaľ nenašli.

Osobitnú skupinu kresťanských nápisov tvoria texty na hrobch o obyvateľoch Panónie, ktorí sa presťahovali do Ríma po roku 380, kedy sa zintenzívnili barbarské nájazdy cez Dunaj.³⁵ Panónski kresťania z mesta Sirmium emigrovali aj do dalmátskej Salony. Niektoré nápisy to explicitne dokazujú, ako bol prípad istej Domnice, ktorá *a Sirmio a Salonas adducta est*.³⁶ Proces emigrácie z Panónie do Dalmácie trval zrejme niekoľko desaťročí. Posledný známy kresťanský nápis zo Sirmia pochádza z roku 582 z obdobia avarskej okupácie.³⁷

SUMMARY

Epigraphic Monuments in Pannonia within the Context of the Late Roman Empire

In the context of the late Roman Empire and following its break-up in the area of the Pannonian provinces, it may be concluded that the production of inscriptions copied general trends in the Mediterranean region and in the border provinces of Central and Western Europe. Today, Pannonia is, from an archaeological point of view, still insufficiently explored and it may, therefore, be assumed that the quantitative and qualitative epigraphic data may yet still change. Epigraphic monuments

²⁶ ILJ 3021.

²⁷ Až v 22 prípadoch je Christogram, ktorý tvoria grécke písmená A a Ω.

²⁸ CIL III 10239.

²⁹ AĚp 1996, 1256.

³⁰ Až 95 kresťanských nápisov pochádza zo Sirmia, z cintorínov Sv. Synera na severe a Sv. Irenea na východe mesta.

³¹ CIL III 6448

³² CIL III 10236.

³³ CIL III 6449.

³⁴ Napr. Sv. Syneros CIL III 10232-10233. Všeobecná zmienka *diaconus* je na nápise CIL III 10 235, *exorcista* sa spomína na nápise AĚp 1996, 1256, funkcia *custor cymeteri* na nápise RIU 85.

³⁵ ICUR 1619, 3327, 13109, 13155 a i.

³⁶ CIL III 9576=ILCV 9515.

³⁷ Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. CIGP CatNo. 138.

in late antique Pannonia significantly supplement the meagre literary sources about this area. The notices show a changing security situation in the border provinces of the Danube, in connection with the barbarian invasions. They also illustrate the growing influence of Christian elements in late antique and late post-antique society, within the Middle Danube region.

Mgr. Marek Babic, PhD.; Katolícka univerzita, Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-034 01 Ružomberok; Hrabovská cesta 1
e-mail: <marek.babic@ku.sk>